International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(1): 106-109

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(1): 106-109
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 03-12-2023
Accepted: 07-01-2024

सुमननस्करः
शोधच्छात्रः, नव-नालन्दा-महाविहारः
(सम-विश्वविद्यालयः), नालन्दा, बिहारः,
भारत

Corresponding Author:
सुमननस्करः
शोधच्छात्रः, नव-नालन्दा-महाविहारः
(सम-विश्वविद्यालयः), नालन्दा, बिहारः,
भारत

नासदीय-सूक्तानुसारेण सृष्टिरहस्यम्

सुमननस्करः

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2024.v10.i1b.2297

शोधसारः
वैदिकऋषयः सत्यस्य शिवस्य सुन्दरस्य च पूजारी आसन्। ऋषयस्तु तत् सत्यं शिवं सुन्दरं सच्चिदानन्दं सर्वत्रमेव उपलब्धिं कृतवन्तः। दार्शनिकचिन्तासमृद्धसूक्तेषु अन्यतमं भवति नासदीयसूक्तम्। ‘नासदासीत्’ (न + असत् + आसीत्) इति शब्दबन्धतः वैदिकसम्प्रदाया: ‘नासदीय-सूक्तम्’ इति नाम्ना आख्यायन्ते। अस्मिन् सूक्तस्य ऋषिरस्ति परमेष्टीनामकः प्रजापतिः। परमात्मा इति देवता अस्ति। गतो विनियोग अपि अस्ति। छन्द: अस्ति त्रिष्टुपः।

नासदीयसूक्ते मुख्यतया सृष्टितत्त्वमालोचितम्। तत्र निर्देशितं यत् सदसत् वा किञ्चिदपि न पृथ्विसृष्टेः मूलकारणम्। सृष्टेः पूर्वं किञ्चिदपि नासीत्। नासीत् सत्, नासीत् असत्, नासीत् मृत्युः, नासीत् अमरत्व। नासीत् दिवसः, नासीत् रात्रिः। सर्वमासीत् तमोमयं जलमग्नञ्च –

“नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं
नासीद्रजो नो व्योमा परोयत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्म-
न्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्”[1]॥

आचार्यसायणस्य व्याख्यानुसारेण मन्त्रेऽस्मिन् सृष्टेः प्रागवस्था प्रलयदशा वा सूचयति। विषयेऽस्मिन सायणभाष्ये उल्लिखितं यत् - “अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते”[2] इति। सायणाचार्यस्य व्याख्यायाम् ‘असत्’ इति पदं प्रकृतरूपेण निरुपणस्य अयोग्यमेवमेकमवस्था। प्रसङ्गेऽस्मिन् सायणाचार्येण स्पष्टतया उल्लिखितं यत् – “अस्य जगतो मूलकारणं तत् असत् शशविषाणवन्निरूपाख्यं न आसीत्”[3] इति। तत्काले यत् नासीत् तदपि नासीत्। यदस्ति तदपि नासीत्। नासीत् पृथिवी, नासीदतिदूरं विस्तृतमाकाशम्। तर्हि आवृत्तं कृत्वा किमासीत्? कस्य कुत्र स्थानमासीत्?

तत् प्रलयकाले व्यवहारिक-जगतः, भावपदार्थः, पृथिव्यादिव्योमलोक: - एतेषां अस्तित्त्वमपि नासीत्। तस्मिन् समये मृत्युः नासीत्, अमृत्यु अपि नासीत्। न रात्रिः, न आलोकमयदिवसः, न प्राणसञ्चारी वायुः किञ्चिदपि नासीत्। प्रसङ्गेऽस्मिन् ऋषिणा निर्देशितं यत् –

“न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः”[4] इति।

अतोऽत्र प्रश्नोऽपि आगच्छति - किमासीत् तस्मिन् प्रलयकाले? एतस्य उत्तरमपि द्वन्द्वमूलकं –

“तम आसीत्तमसा गूढम्”[5] इति।

---

[1] ऋ. सं. १०/१२९
[2] सायणभाष्यम्
[3] सायणभाष्यम्
[4] ऋ. सं. १०/१२९/२
[5] ऋ. स. १०/१२९/३

एवं प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वविषयं ज्ञानविरोधी अज्ञानान्धकारे आवृतमासीत्। विषयेऽस्मिन् सायणाचार्येण निर्देशितं यथा – "सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत तमसा गूढ़म्। यथा नैशं नमः सर्वपदार्थ जातमावृणोति तद्वत्"[6] इति। ततः सृष्टिक्रमः प्रारम्भमभवत्। अज्ञानान्धकारे आवृतं यत् जगतमस्ति तत्र ब्रह्म-महत्वे हिरण्यगर्भमजायत। विषयेऽस्मिन् ऋषिणा निर्देशितं यत् –

"यदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकम्"[7] इति।

अनन्तरं मनसः उपरि कामस्याविर्भावोऽभवत्, तस्मात् प्रथमतया उत्पत्तेः हेतुः निर्गतोऽभवत्, अस्मिन् प्रसङ्गे ऋषिणा उक्तं यत् –

"कामस्तदग्रे समवर्तताधि
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्"[8] इति।

परम्-सत्यं न अवगताय ऋषेः जिज्ञासा - एवं सृष्टिः, एवं वैचित्र्यम्, जड़चैतन्यम्, अन्धकारः, प्रकाशः - एतेषां कार्यकारणसम्पर्कः कोऽस्ति –

"को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्
कुत अजाता कुतः इयं विसृष्टिः।
अर्वागदेवा अस्य विसर्जनेना-
था को वेद यत आवभूव"[9]॥

एवं सृष्टिप्रक्रिया केन प्रकारेण निर्माणमभवत्, कः सृष्टिप्रक्रिया निर्माणं कृतवान्, विषयेऽस्मिन् उत्तमरूपेण कः जानाति - एवं ऋषेः जिज्ञासा –

"इयं विसृष्टिर्यत् आबभूव
यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योम-
न्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद"[10]॥

सृष्टेः रहस्यमुन्मोचने वैदिक-ऋषयः प्रकृतरूपेण सत्यानुसन्धित्सु आसन्। तत्सत्यदर्शनं तत्त्वोपलब्धिश्च प्रकृतरूपेन आत्माविष्कार-स्वरूपमेव आसीत्। नासदीय सूक्ते तत् स्पष्टमभवत्।

विषयसूचकशब्दाः :- सृष्टिरहस्यम्, नासदीयसूक्तम्, पृथिवी, ऋग्वेदः, उत्पत्तिः।
उद्देश्यम्: अस्य शोधप्रबन्धस्य प्राथमिक उद्देश्योऽस्ति नासदीय-सूक्तानुसारेण सृष्टिरहस्यम् उद्घाटनम्, सृष्टेः पूर्वं किमासीत् एवं विषये अपि अनुसन्धानम्। अपि च नासदीय-सूक्तस्य दार्शनिक-तत्त्वमुद्घाटनमेव अस्य शोधप्रबन्धस्य उद्देश्यः।

भूमिका: सृष्टेः प्राक् किमासीत् एतस्मिन् विषये परमेष्ठी नाम प्रजापति ऋषिः एव नासदीय सूक्ते आलोकपातमकरोत्। यदा किमपि नासीत्, यदा कस्यापि द्रव्यस्य अस्तित्त्वमपि नासीत् - एवमवस्थायाः वर्णनां करोति नासदीयसूक्तम्। यदि किञ्चिदपि नासीत् तर्हि किमासीत् तत्काले? अस्य संसारस्य उत्पत्तिः कुतः अभवत्? परमेष्ठी इति नाम्ना प्रजापतिऋषिणा दृष्टे नासदीय-सूक्ते निषेधात्मक-रूपेण सृष्टेः हेतुः, सृष्टेः उद्देश्य अपि च सृष्टेः रचयिता विषये सप्त मन्त्राणां वर्णना कृता। विषयेऽस्मिन् निम्ने विस्तारितरूपेण वर्णनां प्रदीयते –

सृष्टेः प्रागवस्था: सृष्टेः पूर्वं किमासीत् तद्विषये परमेष्ठी इति नाम्ना प्रजापतिऋषिणा निर्देशितं यत् - सृष्टेः पूर्वं सत् नासीत्, असत् अपि नासीत् –

"नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्"[11]।

अर्थात् सृष्टेः पूर्वं किञ्चिदपि व्यक्तं नासीत्, अव्यक्तमपि नासीत्। कस्यापि पदार्थस्य किञ्चित् अस्तित्त्वं नासीत्। किञ्चित् साकारसत्ता अपि नासीत्। तदानीं किमपि एकं लोकमपि नासीत्, आकाशम् अपि नासीत्। तत्काले आकाशविषये अन्तरिक्षविषये वा किमपि ज्ञानं नासीत्। सर्वमासीत् सीमाहीनम्। प्रसङ्गेऽस्मिन् सायणाचार्येण निर्देशितं यत् – "अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपञ्चा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते। तदानीं प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य जगतो मूलकारणं तत् असत् शशविषाणवन्निरूपाख्यं न आसीत्। न हि तादृशात् कारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः सम्भवति। तथा नो सत् नैव सदात्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यम् आसीत्। यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपि सम्भवति। कुतस्तयोः तादात्म्यमिति उभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदित्यर्थः"[12] इति। सृष्टेः पूर्वं यत् नास्ति तदपि नासीत्, यदस्ति तदपि नासीत्। आकाशः पृथिवी वा किञ्चिदपि नासीत्। तदा मृत्यु अमरत्व वा, दिवसः निशा वा किञ्चिदपि नासीत्। केवलं परमात्मया विना किमपि नासीत्। तदा तमसया तमसामावृतमासीत्, सर्वमासीत् जलमयम्। एवमवस्थायाम् ऋषेः जिज्ञासा – तदा किञ्चित् अपि स्थानस्य सीमा आसीत् वा अथवा किमपि आवरणम् असीत् वा? यदि स्थानस्य सीमा आसीत् तर्हि किं द्रव्येन वेष्ठितमासीत्? तदा किमपि भासमान् सत्तायाः अस्तित्त्वं वा आसीत् खलु यत् किमपि स्पर्श, गन्ध, दृष्टि द्वारा अनुभवं कर्तुं शक्नोति –

"अम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्"[13]

अस्मिन् विषये सायणाचार्येण निर्मितेन भाष्यं यथा – "गहनं दुष्प्रवेशं गभीरं दुरवस्थानमत्यगाधम् ईदृशम् अम्भः किमासीत्। तथापि नैवासीदित्यर्थः"[14] इति।

सृष्टेः स्रष्टा: तत् प्रलयकाले व्यवहारिक-जगत्, भावपदार्थः,पृथिव्यादिव्योमलोकः - एतेषां अस्तित्त्वमपि नासीत्। तत् समये मृत्यु नासीत्, अमृत्यु अपि नासीत्। न रात्रिः, न आलोकमयदिवसः, न प्राणसञ्चारी वायुः किञ्चिदपि नासीत्। प्रसङ्गेऽस्मिन् ऋषिणा निर्देशितं यत् –

"न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि
न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः।"[15] इति।

प्रसङ्गेऽस्मिन् सायणाचार्येण निर्देशितं यत् – "ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् स एव संहर्ता मृत्युर्विद्यत इत्यत आह न मृत्युरासीत् इति। ननु यदि स नासीत् तर्हि तदभावकृतम् अमृतम् अमरणं प्राणिनावस्थानं तदानीमपि स्यात् तत्राह। अमृतं न तर्हि इति। तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये। अयं भावः। सर्वेषां प्राणिनां परिपक्वं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदीपभूक्तमासीत् तदा भोगाभावान्निष्प्रयोजनमिदं जगदिति परमेश्वरस्य मनसि सञ्जिहीर्षा जायते।"[16] सृष्टेः पूर्वं अमरत्वस्य अमृतस्य वा ज्ञानमपि नासीत्। तदा निशाकालस्य दिवसस्य वा किञ्चित् चिह्नमपि नासीत्, तदा एकाकी एव वायुं बिना स्वेच्छया श्वासग्रहणं कृतम् –

"आनीदवातं स्वधया तदेकम्"[17]

अत्र एवं स्पष्टं यत् कोऽपि एकः एवमासीत् यः स्वस्य सत्त्वया सह विद्यमानमासीत्। परन्तु तदा तमसया तमः गुढ़मासीत्। 'गूढ़' इति पदस्यार्थः भवति अप्रकाशितमिति। अर्थात् यत् सम्यकतया ज्ञातं नाभवत्, यस्य अस्तित्वनास्तित्वं विषये च संशयः

[6] सायणभाष्यम्
[7] ऋ. सं. 10/129/3
[8] ऋ. सं. १०/१२९/४
[9] ऋ. सं. १०/१२९/६
[10] ऋ. सं. १०/१२९/७
[11] ऋ. सं. १०/१२९/१
[12] सायणभाष्यम्
[13] ऋ. स. १०/१२९/१
[14] सायणभाष्यम्
[15] ऋ. सं. १०/१२९/२
[16] सायणभाष्यम्
[17] ऋ. सं. १०/१२९/२

अस्ति। यस्य अभ्यन्तरे किमपि अस्ति नास्ति वा विषयेऽस्मिन् कस्यापि ज्ञानं नास्ति, सर्वमस्ति रहस्यमयमावृतं वा। तदा सर्वमासीत् चिह्नरोहितं जलमयञ्च। तदा अविद्यमानस्य प्रभावेन तथा अज्ञानस्य प्रभावेन सर्वम् आच्छादनम् आवृतं वा आसीत्। तदा तपः प्रभावेन एकम् अद्वितीयम् उत्पन्नमभवत् –

"तम आसीत्तमसा गूढमग्रे-
ऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम्।
तुच्छ्यनाभ्वपिहितं यदासी-
त्तपसस्तन्महिनाजायतैकम्"[18]॥

अस्मिन् विषये सायणाचार्येण तस्य भाष्ये निर्देशितं यत् – "तमो भावरूपज्ञानं मूलकारणम्। तद्रूपता तदात्मनाम्। यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः। नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृआवार्यत्वाज्जगत्कर्म"[19] इति।

सृष्टेः निर्माणम्: तत् सृष्टेः पूर्वं कामना इच्छा वा आसीत्, यत् सृष्टेः कामना हेतोः प्रेरणामुत्पन्नं कृतम्। तन्मस: अन्तःकरणे विद्यमाना कामना इच्छा वा सृष्टेः निर्माणस्य प्रथमं प्रारम्भिकं वीजस्वरूपमासीत्। ततः तपः अर्थात् सृष्टिः निर्माणस्य इच्छा आगता –

"कामस्तदग्रे समवर्तताधि
मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्।
सतो बन्धमसति निरविन्दन्
हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषा"[20]॥

प्रसङ्गेऽस्मिन् नासदीय सूक्तस्य भाष्ये सायणाचार्येण उक्तम् यत् – "अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि काम: समवर्तत सम्यगजायत। मनसः अन्तःकरणस्य सम्बन्धि वासनाशेषेण मायाया विलीनेऽन्तःकरणे समवेतम्। सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः। एतेनात्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम्। तादृशं रेतः भावितः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथममतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्मं यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत्। भूष्णु वर्धिष्णवजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः। तत्ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिण: कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिसृक्षा अजायतेत्यर्थः। तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति" इति[21]।

ऋषयः मुनयश्च स्वस्य चैतन्येन हृदये विचारं कृत्वा तत् एकम् अविनश्वरं प्राप्तमभवत्। यदस्ति समग्रे ब्रह्माण्डे तदस्ति अस्माकं अभ्यन्तरे वीजरूपेण। कारणमस्ति ब्रह्माण्डस्य तत्त्वादेव अस्माकं सर्वेषां निर्माणमभवत्। य अणुः परमाणुः च सृष्टेः मूलभूतरूपं, तदस्माकं शरीर-निर्माणमपि करोति। सर्वोपरि तत् तु एकमासीत्। अनन्तरं रेतस् तथा मूल-इच्छा कामनारूपवीजो वा आसीत् यदासीत् महान् शक्तिमान्। एतस्य अन्तराले आसीत् महान् तपः तथा सृष्टि-रचनायाः विशेष-इच्छा। अनन्तरमासीत् तस्य प्रयत्नम्। अन्तिमे तस्य विस्तृतभूतं सत्त्वा आसीत्। अर्थात् तत् आसीत् वर्तमानकाले कृतं निर्माणस्य प्राक्-रूपम्। विषयेऽस्मिन् परमेष्ठी नाम प्रजापतिः ऋषिः निर्देशप्रदानं करोति यत् –

"तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषा-
मधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त्।
रेतोधा तथा आसन्महिमान आस-
न्त्स्वधा अवस्तात्प्रयतिः परस्तात्॥"[22] इति।

विषयेऽस्मिन् सायणाचार्येण तस्य भाष्ये निर्देशितं यत् – "येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रे इति कामो मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति यत्कर्म एषाम् अविधा कामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशो यथा सूर्यरश्मिः उदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत् सर्वं जगत् व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यः कार्यवर्गः विततः विस्तृतः आसीत्। स्विदासीत् इति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते।"[23]

अनन्तरम् ऋषेः मनसि प्रश्न आगतो यत् - एवं सृष्टिरहस्यम् कः पूर्णतया जानाति, सृष्टिरस्यविषये कः वर्णनां करिष्यति, कुतः सर्वमजायतम्, देवाः एवं सृष्टेः पूर्वं सृष्टमभवन् पश्चात् वा, कुतः अभवन् - विषयेऽस्मिन् कः जानाति इत्यादिनी। अस्मिन् विषये ऋग्वेदस्य दशम-मण्डले परमेष्ठी इति नाम्ना प्रजापतिऋषिणा नासदीयसूक्ते उक्तम् –

"को अद्धा वेद क इह प्रवोच-
त्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः।
अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेना-
था को वेद यत आबभूव॥"[24] इति।

अस्मिन् प्रसङ्गे सायणाचार्येण निर्देशितं यत् – "अथेदानीं सा सृष्टिर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह को अद्धेति। कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेद जानाति। कः वा इह अस्मिँल्लोके प्र वोचत प्रब्रूयात्। इयं दृश्यमाना विसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृ-भोग्यादिरूपेण बहुप्रकारा सृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकारणात्। कुतः कस्माच्च निमित्तकारणात् अजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता। एतदुभयं सम्यक् को वेद को वा विस्तारेण वक्तुं शक्नुयादित्यर्थः"[25] इति।

अनन्तरं पुनः ऋषेः जिज्ञासा - एवं बहुविधानि निर्मितानि कुतः अभवन्, कः कृतवान् एवं सृष्टिः कोऽपि न कृतवान् वा, यः ईश्वर-स्वरूपं भूत्वा परमधामे अस्ति तेन केवलं ज्ञातुं शक्यते, तेन न ज्ञायते - एवमपि भवितुं शक्यते इत्यादीनि। विषयेऽस्मिन् सायणाचार्यस्य मतं यथा – "उक्तप्रकारेण यथेदं जगत्सर्जनं दुर्विज्ञानं एवं सृष्टं तज्जगत् दुर्धरमपीत्याह इयमिति। यतः उपादानभूतात् परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः आबभूव आजाता सोऽपि किल यदि वा दधे धारयति यदि वा न धारयति। एवं च को नाम अन्यो धर्तुं शक्नुयात्। यदि धारयेदीश्वर एव धारयेन्नान्य इत्यर्थः। एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मण उपादानकारणत्वमुक्तं भवति।"[26] प्रसङ्गेऽस्मिन् परमेष्ठी इति नाम्ना प्रजापतिऋषिणा ऋग्वेदस्य नासदीयसूक्ते निर्देशितं यत् –

"इयं विसृष्टिर्यत आबभूव
यदि वा दधे यदि वा न।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योम-
न्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद॥"[27] इति।

तपः प्रभावेन एकस्य वस्तुनः आविर्भावोऽभवत्। मनसः उपरि कामस्याविर्भावोऽभवत्। तस्मात् जगत्सृष्टेः हतुः निर्गतोऽभवत्। पुरुषस्य उद्भवमभवत्, महिमा सर्वस्य उद्भवमभवत्।

मूल्यायणम्: ऋग्वेदस्य दशम-मण्डले नासदीय-सूक्ते परमेष्ठी इति नाम्ना प्रजापतिऋषिणा सप्त-मन्त्रेषु एव सृष्टिरहस्यमुद्घाटितम्। सृष्टेः पूर्वं किमासीत् इति विषयेऽपि ऋषिणा आलोकपातमकरोत्। एवंविध-विषये गभीर दार्शनिक-आलोचना स्पष्टं कृतम्, परन्तु अस्मिन् सूक्ते कृतेन अनुसन्धानेन सह जरायुजप्राणीनां सृष्टिवृत्तान्तमपि मिलति। यतः ऋषयः उपमाच्छलेन एव सर्वं वर्णनां कृतवन्तः ततः सूक्तेऽस्मिन् जरायुज-प्राणिनां सृष्टिवृत्तान्तं पृथिवी-सृष्टिवृत्तान्तस्य माध्यमेन उपमाच्छलेन उपस्थापनं कर्तुं शक्यते।

[18] ऋ. सं. १०/१२९/३
[19] सायणभाष्यम्
[20] ऋ. सं. १०/१२९/४
[21] सायणभाष्यम्
[22] ऋ. सं. १०/१२९/५
[23] सायणभाष्यम्
[24] ऋ. सं १०/१२९/६
[25] सायणभाष्यम्
[26] सायणभाष्यम्
[27] ऋ. सं. १०/१२९/७

निर्वाचिता: ग्रन्थपञ्जी

1. सेन, शुक्ला. "द्वितीयार्ध." श्रौतपाठ, संस्कृतवुकडिपो, २००४, पृष्ठा-२०९-२२८.
2. पाठक, ड. यमुना, सिंह, ड. उमेश प्रसाद. "नासदीयसूक्तम्." नवीनवैदिकसञ्चयनम्, चतुर्थ, चौखाम्वा कृष्णदास अकादमी, २०१९, पृष्ठा-३३१-३४३.
3. कुमार, दीपक, भट्ट, संजय दत्त. "वैदिक साहित्य का विशिष्ट अध्ययन." संस्कृतप्रतिस्पर्धाप्रकाश, चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन, २०२१, पृष्ठा-३०-६९.
4. मुत्सुद्दि, श्री वीरेन्द्रलाल. "चित्त." अभिधर्म्मार्थ-संग्रह, संशोधित पुनर्मुद्रण, महावोधि वुक एजेन्सी, २००८.
5. श्यामल, किशोर. "महर्षि पतञ्जलि प्रणीत योग मनोविज्ञान." पातञ्जल योग मनोविज्ञान, प्रथम संस्करण, जानकी प्रकाशन, २०१६.
6. मण्डल, कृष्णकाली. "नासदीयसूक्त." वैदिक साहित्यचर्चा, प्रथम प्रकाश, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, २०१७, पृष्ठा-१९१-१९३.
7. https://hi.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%A4%B8%E0%A4%A6%E0%A5%80%E0%A4%AF_%E0%A4%B8%E0%A5%82%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%A4
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Nasadiya_Sukta
9. https://vedic-literature.blogspot.com/2015/03/10129.html
10. https://sanskritdocuments.org/doc_veda/naasadiiya.html
11. https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/71662/1/Unit-12.pdf
12. https://www.pravakta.com/nasdiya-of-the-vedas-creation-theory-in-cataclysm-as-sukt-and-describe-the-origin/
13. https://www.youtube.com/watch?v=9iRMYII8otE
14. https://legendnews.in/single-post?s=-nasadiya-sukta-of-rigveda-gives-answer-to-every-question-regarding-the-origin-of-the-universe--12163
15. https://chintan101.blogspot.com/2017/08/nasadiya-sukta-with-english-translation.html
16. https://www.slideshare.net/DeeptiBajpai6/ss-237651447
17. https://vedicheritage.gov.in/pdf/ved_vedang_gp_48.pdf
18. https://www.sanatangroup.org/nasadiya-suktam/15733/
19. https://www.indiaspeaksdaily.com/nasadiya-sukta-ep-2/
20. https://www.hmoob.in/hi/%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%A4%B8%E0%A4%A6%E0%A5%80%E0%A4%AF_%E0%A4%B8%E0%A5%82%E0%A4%95%E0%A5%8D%E0%A4%A4
21. https://www.sanskritum.com/2015/07/rishi-prajapati-parmeshthi-universe.html
22. https://www.swami-krishnananda.org/vishnu/nasadiya.pdf
23. https://www.sanskritexam.com/2021/09/nasadiya-sukta-sanskrit-hindi.html
24. https://archive.arunachala.org/docs/nasadiya-sukta/meaning
25. https://vivek-jivan.blogspot.com/2014/02/cosmology.html
26. https://vedaravindamu.wordpress.com/2011/10/11/origin-of-the-universe-nasadiya-sukta-of-rig-veda/